

Iris Ridder, *Tidhfördriff. Ett orakelspel för bergsmän från början av 1600-talet*, Möklinta: Gidlunds förlag, 2023, 301 s.

<https://doi.org/10.54797/tfl.v54i3-4.51463>

Få texttraditioner är mer omhuldade i svensk litteraturhistorieskrivning än arbetarlitteraturen. Hur, var och när uppstod egentligen denna särpräglade svenska texttradition? Det vanligaste svaret inom forskningen är 1800-talets slut. Men i sin monografi *Tidhfördriff. Ett orakelspel för bergsmän från början av 1600-talet* menar Iris Ridder, litteraturvetare inriktad på medeltida och tidigmodern litteratur, något annat. Enligt henne sträcker sig historien om svensk arbetarlitteratur ända till 1600-talets början och har sitt ursprung i den industri som mer än någon annan formade det tidigmoderna Sverige: Stora Kopparbergs gruva utanför Falun.

Den skrift som får Ridder att hävda detta, och som hennes studie kretsar kring, har den typiskt tidigmodernt krångliga titeln *Tidhfördriff. Ett litet Tidhfördriff / Der medh man kan födröye Tidhen / och affslå onde Tanckar / som letteligen kunne komme när man intet tager sigh före / och må brukas när tiden så medhgiffs*. Texten trycktes i Stockholm år 1613, men är skriven i och för Stora Kopparberg. Författaren Gisle Jacobson var gruvskrivare (en hög tjänsteman) vid gruvan, och i *Tidhfördriff* riktar han sig direkt till Faluns bergsmän och gruvdrängar. Texten bygger också delvis på en gammal och för Stora Kopparberg unik praktik vid namn ”dobblet vid gruvstugan”, genom vilken beslut kring arbetets organisering bestämdes med tärningskast.

Som Ridder påpekar rör det sig om en i svensk kontext unik publikation. *Tidhfördriff* är en *orakelspeltext*, alltså en spådomssamling i litterär form – i detta fall i diktform. Läsare orienterar sig i texten genom att slå tärningar vars sifferkombinationer leder till specifika spådomar. På så sätt fungerar orakelspeltexter både som sällskapliga spel – Jacobson uppmanar sina läsare att bruka texten i grupp – och som litteratur. Orakelspeltexter var vanligt förekommande i det medeltida och tidigmoderna Europa, men enligt Ridder bygger *Tidhfördriff* inte på någon utländsk förlaga utan är att betrakta som en ”genuin svensk skapelse” (s. 13). Jacobsons text är dessutom den

första orakelspeltextern på svenska (genren blev populär i Sverige först senare).

Bara detta räcker gott för att motivera en större studie om *Tidhfördriff*, som anmärkningsvärt nog knappt berörts av forskningen (s. 16). Men det, menar Ridder, är inte allt. Hon framför dessutom tesen att *Tidhfördriff*, som uttryckligen vänder sig till gruvarbetarna i Falun, är att betrakta som "Sveriges första arbetarlitteratur" (s. 13). *Tidhfördriff* innehåller mycket riktigt rikliga hänvisningar till gruvarbetet, men präglas också av den mer allmänna moraldidaktik som utmärker mycket svensk 1600-talslitteratur. Som Ridder påpekar tycks Jacobssons mål inte bara, eller ens främst, ha varit att presentera spådomar, utan han vill också uppmana gruvarbetarna till dygdigt leverne.

Ridders monografi presenterar och kontextualiserar *Tidhfördriff*, som trots sin unicitet och potentiellt centrala plats i svensk litteraturhistoria alltså i stort sett förbigåtts av forskningen. Studien utgör därmed en viktig kulturgärning – särskilt eftersom Ridder inkluderar en komplett transkribering av *Tidhfördriff*. Eftersom 1600-talsoriginalen endast finns tillgängligt i två (icke digitaliserade) exemplar är detta oerhört värdefullt. Dessutom erbjuder Ridder en "översättning" av texten till modern svenska. Sådana översättningar är vanskliga, eftersom de oundvikligen inbegriper ett komplext tolkningsarbete, men ambitionen är lovvärd och översättningen kan säkert bidra till att göra *Tidhfördriff* användbar i undervisning.

Bara genom att tillgängliggöra Jacobssons skrift har Ridder gjort ett viktigt forskningsarbete. Transkriberingen utgör emellertid bara en bråkdel av monografin, vars övergripande syfte är att "lyfta fram Sveriges första arbetarlitteratur, förklara varför texten uppstod vid Stora Kopparberget, samt vilken intention författaren hade med den" (s. 13). Senare presenteras också det angränsande syftet att "analysera skriften *Tidhfördriff* som Sveriges tidigaste arbetarlitteratur" (s. 228).

Ridder vill dels placera in *Tidhfördriff* i en historisk, idéhistorisk och litteraturhistorisk kontext, dels presentera en litteraturvetenskaplig analys av texten. Det dubbla syftet återspeglas i studiens uppbyggnad. *Tidhfördriff*, Stora Kopparberg och Gisle Jacobson presenteras i tre inledande avsnitt där Ridder också diskuterar utgångspunkter, upplägg och syfte, vilket följs av transkriberingen. Därefter behandlas olika aspekter av den historiska, idéhistoriska och

litterära kontexten i totalt 13 kontextualiserande avsnitt. Här följer Ridder flera tematiska trådar. Vissa avsnitt, som "Lottböcker" och "Andra orakeltexter och de protestantiska djävulsböckerna" kretsar kring de medeltida och tidigmoderna texttraditioner som *Tidhfördriff* bygger på – framför allt den tyska *lottboken* (losbüchen). Här visar Ridder förtjänstfullt hur Jacobsen anknyter till gamla och i Europa vida spridda textformer. Andra avsnitt, som "Lottning och orakel som beslutshjälp" och "Tärningsspel som blasfemisk syssla" skisserar en idéhistorisk bakgrund genom att visa på några av de praktiker, diskurser och trossystem texten aktualiserar. Ett såväl idé- som litteraturhistoriskt relevant avsnitt är "Vanliga människors läsning under tidigmodern tid", där Ridder kort redogör för gruvarbetarnas läspraktiker. Slutligen presenteras några historiska avsnitt, som "Ägandeförhållanden vid gruvan" och "Dobbel vid gruvstugan", vilka redogör för arbetets organisering vid Stora Kopparberg.

Efter dessa kontextualiserande avsnitt följer två kortare textanalyser. I den första, "*Prodesse et delectare* – nyttig underhållning" argumenterar Ridder för att *Tidhfördriff* är att betrakta som en moraldidaktisk text och att Jacobson i enlighet med den klassiska retorikens ideal försöker förena (moralisk) undervisning och nöje (*prodesse et delectare*). I den andra analysen, "Lycka och öde", utforskar Ridder "hur dåtidens människor har reagerat känslomässigt på *Tidhfördriff*" med utgångspunkt i modern metafor teori (s. 230). Fokus ligger på den under tidigmodern tid så viktiga relationen mellan slump och försyn. Studien avslutas med en kort konklusion som framför allt rekapitulerar den sista textanalysen, och med ovan nämnda moderna "översättning".

Som framgår av denna genomgång målar Ridder en såväl bred som detaljerad bild av *Tidhfördriffs* tillkomstvärld och bakgrundshistoria. Det är en på alla sätt lovvärd ambition. Monografin innehåller mängder av information om sakförhållanden, texttraditioner och tankesystem som sannolikt är obekanta även för många litteraturhistoriker. I det har Ridder genomfört en värdefull forskningsinsats som många kan ha nytta av.

Samtidigt som studiens bredd är en styrka ger den dock upphov till vissa problem. De 13 kontextualiserande avsnitten utgör tillsammans över halva boken, och förgrenar sig vitt och brett såväl tidsligt som

geografiskt. Särskilt ofta hamnar Ridder i det medeltida Tyskland. Med tanke på hur influerad svensk 1600-talskultur var av Tyskland är det ibland helt rimligt. I kombination med att *Tidhfödriff* bara undantagsvis diskuteras i dessa avsnitt gör dock tillvägagångssättet studien något styrsellös. Kontextualiseringen är nödvändig och givande, men Ridder presenterar en hel del information vars relevans i relation till de ovan nämnda syftena inte alltid är uppenbar. Det gäller särskilt eftersom de kontextualiserande avsnitten föregår Ridders textanalyser, i vilka de sedan inte aktualiseras i större utsträckning. Trots att avsnitten tar upp intressanta aspekter av tidigmodernt liv innebär det att studien förlorar i fokus.

Eventuellt hade Ridders kontextualiseringsarbete blivit mer precist om hon i större utsträckning fokuserat på den svenska kontext som är mest omedelbart relevant i relation till *Tidhfödriff*. Det gäller även den tidigare forskning som underbygger studien. Flera avsnitt bygger framför allt på tysk forskning om tyska förhållanden, medan svensk forskning om svenska förhållanden förbigås. Det är såklart omöjligt att täcka in allt. Men för att nämna några exempel hade Ridders diskussion om fabler med fördel kunnat anknyta till Erik Zilléns *Fabelbruk i svensk tidigmodernitet* (2020), och avsnittet om ”vanliga människors” läsning till Rikard Wingårds *Att sluta från början. Tidigmodern läsning och folkbokens receptionestetik* (2011). Analysen av risk och slump hade också tjänat på att mer ingående förhålla sig till Kristiina Savins *Fortunas klädnader. Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige* (2011).

Dessa invändningar blir mer allvarliga av att Ridder trots sitt breda och ambitiösa kontextualiserande valt bort eller knapphändigt skisserat vissa kontexter jag upplever som nödvändiga för att rätt förstå *Tidhfödriff* – vilket leder till att vissa analytiska slutsatser kan ifrågasättas. Ett exempel är tesen att *Tidhfödriff* bör förstås som arbetarlitteratur. Tyvärr följer Ridder inte upp denna högintressanta idé med någon djuplodande diskussion. I avsnittet ”En skrift för vanliga människor och kroppsarbetare” konstaterar Ridder att ingen entydig definition av arbetarlitteratur existerar. Med hänvisning till Johan Svedjedals och Lars Furulands översiktsverk *Svensk arbetarlitteratur* (2006) konstaterar hon ändå att ”[m]ed arbetarlitteratur menar vi i regel en text som är skriven av en författare med ursprung

i arbetarklassen, en författare som skriver för arbetarklassen eller en text som handlar om arbetare och deras livsvillkor”, och att ”den vanliga” arbetarlitteraturen uppfyller alla tre kriterier (s. 36). Därefter fastslås att *Tidhfördriff* kan förstås som arbetarlitteratur eftersom den riktar sig till arbetare. Ridder förbigår dock vissa komplicerande omständigheter: *Tidhfördriff* är inte skriven av en arbetare utan av en hög tjänsteman, och syftar (som Ridder noterar) till att socialisera och fostra arbetarna i linje med statens och kyrkans behov. Inte heller skildrar texten i någon större utsträckning arbete. Inget av detta utesluter att texten *kan* tolkas som en 1600-talsvariant av arbetarlitteratur. Men för att bli övertygande hade denna tes behövt underbyggas med en mer utförlig diskussion om de olika sätt på vilka *Tidhfördriff* både liknar och skiljer sig från senare tiders arbetarlitteratur.

Även Ridders textanalyser hade tjänat på att i högre grad knytas till vissa i min mening betydelsefulla kontexter. En sådan är retoriken. I sin första analys driver Ridder tesen att *Tidhfördriff* präglas av det retoriska idealet *prodesse et delectare*, det vill säga att texten syftar till att undervisa eller vara nyttig genom att underhålla. Mer specifikt försöker Jacobsen, enligt Ridder, på ett nöjsamt vis inskräpa vikten av dygd. Så är tveklöst fallet – men jag skulle hävda att det snarare är en analytisk utgångspunkt än ett slutresultat, med tanke på att detta retoriska ideal präglade merparten av all tidigmodern litteratur. Här hade Ridders analys fördjupats avsevärt om hon tagit retoriken till hjälp för att inte bara konstatera att detta sker, utan också visa hur. På samma sätt hade analysen stärkts om Ridder inte stannat vid att konstatera att *Tidhfördriff* är moraldidaktisk, utan också utrett vilket/vilka dygdesystem Jacobson anknyter till.

En sista kontext, som inte saknas men som hade kunnat preciseras, är den skandinaviska lutherska ortodoxin. Det gäller framför allt i den andra textanalysen, där Ridder utforskar hur Jacobson hantear en potentiell konflikt mellan *fortuna*, slumpen eller lyckan, och Guds försyn. Hon gör det dock utan att i större utsträckning knyta Jacobsons argumentation till den livliga diskussion om fortuna och försyn som länge förts inom svensk luthersk ortodoxi (såväl som i andra sammanhang). Utan den bakgrunden riskerar Jacobsons ståndpunkter att misstolkas. Att så är fallet visar Ridder själv genom att stundtals blanda ihop predestination och försyn. I inledningen till

sin analys skriver hon att "dåtidens läsare" uppfattade lycka och öde som "problematiskska" ämnen mot bakgrund av den predestinationslära som stipulerade att allt världsligt var på förhand förutbestämt av en Gud som utvalt ett finit antal människor till frälsning (s. 230). Denna utgångspunkt leder till slutsatsen att eftersom det "ur en rationell synvinkel är [...] absurt" att förena predestination och slump (s. 250) måste 1600-talets människor, trots att de förutsatte predestination, ha "haft en förnimmelse av slumpens allmakt" (s. 250).

Inom svensk luthersk ortodoxi var predestinationsläran emellertid inte alls framträdande – tvärtom förknippades den med kalvinism. Central var däremot försynsläran, tron att allt som skedde i världen gjorde så av Guds vilja. Sådan försynslära var fullt möjlig att förena med en idé om *fortuna*, utifrån utgångspunkten att jordiska skeenden kunde framstå som slumpartade för människor eftersom de inte förmodade uttyda Guds plan. Detta visar Ridder egentligen i sin analys, som till största del handlar om försyn snarare än predestination. Men när hon utifrån den drar slutsatser om hur *Tidbfördriff* förhåller sig till slump och predestination blir argumentationen missvisande.

Mot denna bakgrund är det synd att Ridder och förlaget valt bort den värdefulla möjlighet till vetenskaplig fackgranskning som Kriterium erbjuder svenska forskare. Ridder rör sig mellan ämnesgränser och tidsperioder, griper in i otaliga kontexter och traditioner, och hanterar ett komplext material. Det är inte konstigt att hon förbigår vissa, som jag ser det, centrala kontexter och föreslår tolkningar som kan ifrågasättas. Just därför hade det, tror jag, varit värdefullt att låta boken genomgå en sakkunniggranskning som tidigt hade kunnat fånga upp några av de problem jag nämnt ovan. Oaktat det, och oaktat mina invändningar mot vissa av Ridders analytiska slutsatser, är studien en värdefull kulturgärning som lyfter fram en i svensk litteraturhistoria unik litterär text.

Matilda Amundsen Bergström